006

ARCHIPEL

cahier

Al is de hand leesbaar in ambacht, het eindresultaat is gedefinieerd. Meesterschap in kunst en architectuur ontstijgt ambacht en methodologie bij de gratie van de beslissing tot het neerleggen van de borstel, de beitel of de pen. Met andere woorden, de beslissing waar en wanneer het maken ophoudt.

cahier is
een uitgave
van Archipel

Cover:
"Al is de hand leesbaar in ambacht, het eindresultaat is gedefinieerd. Meesterschap in kunst en architectuur ontstijgt ambacht en methodologie bij de gratie van de beslissing tot het neerleggen van de borstel, de beitel of de pen. Met andere woorden, de beslissing waar en wanneer het maken ophoudt."
Citaat door Wim Goes,
zie ook pagina 59

Inhoudstafel

Inleiding 03

Activiteiten 17

Over Meesterschap in Vlaanderen 18
Dom Hans van der Laan en het maken van de Architectonische Ruimte 20
Tijd en ruimte in Japan: MA. Over traditie en meesterschap 22
Liquid City: Academische opening Triënnale Brugge
Over de Vloeibare Samenleving: een gesprek over het werk van Zygmunt Bauman 24
De Burg: lokroep van de muze: Festival van de polyfonie 26
The moment before the moment: Lezing over eigen werk 28
Liquid City 2: Golden Snail Opera 30
Liquid City 3: Architecture de l'Errance 32
De stille beleving van de buitenruimte 34
Liquid City 4: URB EGG 36
Liquid City 5: House of Time 38
Open Monumentendag: Restauratie en meesterschap 40
Liquid City 6: Minne Floating School 42
Kosmos: Sonificatie van de ruimte
Van harmonie naar chaos: Le Corbusier, Varèse, Xenakis en Le poème électronique 44
Tussen ruimte plan 46

Vraag en antwoord 49

Kalender 66

Colofon 68

Meesterschap! Het _maken_ krijgt terug aandacht in de architectuur. In het recente verleden trokken de tentoonstellingen _Maatwerk_ en _Ensembles_ veel aandacht, waarbij de curatoren de actuele waarde van de architectuur als ambacht onderstrepen. Er is een duidelijke interesse voor de hand van de maker. Men gaat op zoek naar authenticiteit. _Meesterschap_ is een actueel thema dat door Archipel in 2018 onder de loep wordt genomen.

Meesterschap in Vlaanderen: Intensive care

Archipel start het werkjaar met een buitenlandse blik op het meesterschap in Vlaanderen. Mechthild Stuhlmacher van het Rotterdams bureau Korteknie Stuhlmacher Architecten is sedert vele jaren vertrouwd met het Vlaamse architectuurlandschap via jury's, lesopdrachten, architectuuropdrachten, … In Mechthild's mening worden het meesterschap van de architect en het meesterschap van de ambachtsman vaak beschouwd als synoniemen. In de landen wiens architectuurcultuur grotendeels wordt gekenmerkt door de vakkundigheid van de uitvoering bestaat het meesterschap van de architect uit een intense samenwerking met en het scheppen van een gepast podium voor de maker. De architectuur van landen zoals Zwitserland en Oostenrijk bijvoorbeeld is zonder het specifieke vakmanschap van

timmerlieden en betonspecialisten niet denkbaar en wordt in hoge mate bepaald door de juiste toepassingen van ambachtelijke technieken. Innovaties vertrekken van gekende ambachtelijke conventies. “In Vlaanderen heeft zich in de laatste decennia een geheel ander soort meesterschap ontwikkeld, het meesterschap van de ontwerper. De in mijn ogen beste Vlaamse architectuur toont zich onbevangen ten opzichte van het meesterschap en de conventies van de maker. De beste Vlaamse architecten schilderen met ruimte en materiaal, bevragen conventies en mogelijkheden, programma’s en plekken op een soms onnavolgbare individuele manier en bekijken zowel de meest eenvoudige als ook de meest complexe ruimtelijke sequenties of materiaalverbindingen met een individuele onvooringenomen blik.” De lezing tracht het meesterschap van de ontwerper te duiden en te illustreren met enkele (wellicht) niet voor de hand liggende voorbeelden.[1]

1. Tekst van de hand van Mechthild Stuhlmacher.

2. ‘Robbrecht en Daem. An Architectural Anthology’, samengesteld door Maarten Van Den Driessche en uitgegeven door Mercatorfonds, is verschenen op 20 november 2017.

Robbrecht en Daem. An Architectural Anthology

Later die maand wordt het meesterlijke boek *Robbrecht en Daem. An Architectural Anthology*[2] voorgesteld door de auteur van het boek, Maarten Van Den Driessche. Het boek biedt een omvattend overzicht van het oeuvre van Robbrecht en Daem architecten van de vroege jaren tachtig tot heden. Aan de hand van drieënzestig projecten toont de publicatie de onderzoeken en de interesses, de *lost souls* en de successen. *An Architectural Anthology* brengt als een symfonisch gedicht verschillende werken en stemmen samen: *5 Themes, 9 Key Projects, 11 Titles, 49 Voices, 63 Projects, 75 Glosses*. De publicatie toont hoe de praktijk stelselmatig is gegroeid, en hoe er zich een aantal thematische lijnen in het oeuvre aftekenen. Het boek is opgebouwd rond vijf essays die focussen op de verschillende intense samenwerkingen met internationaal gerenommeerde kunstenaars, de dialoog met de architectuur van oude meesters (Mies van der Rohe, Victor Horta, Henry van de Velde, Boris Iofan en Marcel Breuer), de aandacht voor de aanwezigheid van de mens, de ontwerpen van objecten en meubels, en de fascinatie voor getallen, verhoudingen en ritme.

Dom Hans van der Laan en het maken van de Architectonische Ruimte

In februari trekken we naar abdij Roosenberg in Waasmunster. Gedurende dertig jaar gaf de Nederlandse Benedictijner monnik en architect Dom Hans van der Laan les aan praktiserende architecten.

3. Caroline Voet schreef een doctoraat over Dom Hans Van der Laan en bracht inmiddels een publicatie uit onder titel *Dom Hans van der Laan – Tomelilla*.

4. Met dank aan de intense samenwerking met het voltallige team van de Triënnale, en in het bijzonder dank aan Michel Dewilde, Els Wuyts en Shendy Gardin.

Zijn lessen stonden in het teken van een diepere queeste: voor eens en altijd de fundamenten van de architectuur vastleggen. In zijn boek *De Architectonische ruimte* van 1977, definieert hij begrippen als binnen en buiten of massa en ruimte om de essentie van een gebouw te vatten. Daarnaast introduceert hij zijn eigen verhoudingssysteem van het plastische getal. Zijn theorie en methode blijven vrij hermetisch en vanuit dit boek valt niet af te leiden hoe de praktijk van het bouwen hierop kan aansluiten. Zoals hij dat zelf krachtig deed, resulteerde dit in een elementaire en pure bouwstijl. De link tussen theorie en praktijk kan gelegd worden door het lesmateriaal van Dom van der Laan te analyseren: zijn tools en studievoorbeelden, en de ontwerpen die door hem en zijn studenten werden gemaakt. In de lezing brengt Caroline Voet[3] dit rijke archiefmateriaal weer tot leven en laat zo binnenkijken in de leeromgeving waar Dom van der Laan zijn meesterschap doorgaf.

MA: Tijd- en ruimtebegrip in Japan

Japan, het land van de rijzende zon, is de reisbestemming van 2018. Het meesterschap in Japan tart alle verbeelding. Niet alleen in de beheersing van de architecturale ruimte, materiaalkeuze en meesterlijke detaillering, maar eveneens in het overleveren van kennis. Archipel neemt meer dan 200 architecten mee naar het land van de rijzende zon, verdeeld over drie reizen. Op 22 maart zal Hera Van Sande stilstaan bij de bijzonderheid van de Japanse ruimte. Aan de hand van MA, het tijd- en ruimtebegrip eigen aan Japan, zal worden ingezoomd op diverse culturele aspecten die aan de basis liggen van de rijke architectuurproductie van de laatste vijftig jaar. Het *Meesterschap* wordt tevens doorgetrokken naar het traditionele meester-leerling systeem dat resulteert in een bijzondere genealogie onder de Japanse architecten.

Liquid City

Voor de tweede maal op rij werkt Archipel samen met Triënnale Brugge[4] bij het organiseren van het nevenprogramma gevuld met lezingen en debatten. Het thema van deze editie is *Liquid City: de wereld in transitie*. Gevestigde gedachten en leefvormen staan onder druk. De Triënnale onderzoekt de toekomst van een stad als Brugge. Daarbij staat de rol van de inwoners in een vloeibare samenleving centraal. Een constante flux, voortgestuwd door variatie, pluralisme en ambivalentie kan leiden tot onzekerheid en zelfs angst. Tegenover

die reflex staat Triënnale Brugge als veilige baken, een vloeiende stad, open en betrokken, motor van alle maatschappelijke, culturele en politieke verandering. Brugge als plek waar diversiteit leidt naar ontmoeting. De broedplaats voor vernieuwing in een stedelijke context. Net zoals de middeleeuwse Bruggeling en poorter actief participeerde aan het vormgeven van zijn stad en bestuur, is de huidige burger aangesproken om dromen, wensen en ervaringen over het samenleven in Brugge te delen. De tijdelijke, gedeelde en gastvrije ruimtes van Triënnale Brugge 2018 stimuleren interactie en helpen een nieuw stedelijk fundament te leggen. De vloeibare stad, letterlijk omringd door water dat ooit voor Brugges wereldfaam zorgde, wordt een metaforische Liquid City. Fluïditeit, transitie, instroom, uitwisseling, een continue artistieke beweging die soms stormachtig en soms zacht kabbelend door de stad trekt. Alles en iedereen komt in beweging.

Liquid City 1: Liquid Modernity – Zygmunt Bauman

De academische opening van deze kunsthappening gaat door op donderdag 3 mei, in de vorm van een debat over het werk van de Pools-Britse socioloog en filosoof van Joodse afkomst, Zygmunt Bauman (1925-2017). The Liquid City wordt getoetst aan The Liquid Modernity van Bauman. De overgang van *vaste* naar *vloeibare* moderniteit heeft in de westerse samenlevingen een geheel nieuwe situatie doen ontstaan en de mens geplaatst voor uitdagingen waarmee hij nog nooit eerder werd geconfronteerd. Sociale vormen en instituties krijgen thans onvoldoende tijd om zich te consolideren en kunnen niet langer dienen als referentiekader voor ons handelen en onze langetermijnoriëntaties. Zo'n gefragmenteerd leven vraagt van mensen dat ze uiterst flexibel zijn, zich telkens opnieuw aanpassen. In het vloeibare leven spelen globalisering, individualisering en het verval, zelfs de vergruizing, van de welvaartsstaat een grote rol. Deze omwenteling treft de maatschappij op alle vlak. In een debat wordt vanuit diverse standpunten deze thematiek besproken, samen met Marc Van den Bossche (filosofie), Dirk Geldof (sociologie), Tom Trevor (beeldende kunst), Leo Van Broeck (ruimteplanning) en moderator Isolde Vanhee.

Liquid City 2: Architecture de l'Errance

Met *Architecture de l'Errance / Architecture of Wandering* brengt Triënnale Brugge een historisch en theoretisch tegenwicht aan het

hedendaagse architectuur- en kunstenparcours in de binnenstad. Samen met het FRAC (Fonds Régional d'Art Contemporain) in Orléans, dat bekend staat om haar indrukwekkende verzameling van architectuurtekeningen – en modellen, heeft Triënnale Brugge een selectie gemaakt die tentoongesteld zal worden in het Grootseminarie. De selectie tekeningen, plannen en maquettes zijn gestoeld op het thema *Liquid City*, maar vanuit een geschiedkundig perspectief. Er is gezocht naar projecten die kaderen binnen dit gegeven, en dit vanuit verschillende invalshoeken: architectuur, sociologie en biologie. De tentoonstelling toont architectuurontwerpen uit de jaren zestig, zeventig die toen als *radicaal* werden ervaren en een utopisch beeld schetsten van het leven in de toekomst. Vandaag is dit beeld actueler dan ooit. Ideeën van onder meer Archizoom, Ettore Sottsass Jr., Ionel Schein, David Georges Emmerich, Claude Parent, etc. doen ons dromen van een nieuwe stedelijkheid; een visie op het heden en de toekomst. Op donderdagavond 31 mei luisteren we naar de curator van het FRAC, Abdelkader Damani, in gesprek met de beide curatoren van de Triënnale, Michel Dewilde en Till-Holger Borchert, gemodereerd door Caroline Voet (KULeuven).

Liquid City 3: The Case of the Mitten Crab

The Case of the Mitten Crab orkestreert de ontmoeting tussen het publiek van twee kunstenfestivals deze zomer: in Brugge met de Triënnale en in Zeebrugge met Beaufort. De aanleiding van Rotors project is de massale aanwezigheid van een uitheemse krab in de Brugse grachten en kanalen: de Chinese wolhandkrab of *Eriocheir sinensis*. Terwijl deze krab in China een delicatesse blijkt te zijn, koloniseert het diertje ondertussen de waterlopen van Europa, waardoor het natuurlijke evenwicht wordt ontwricht. Wetenschappers proberen op deze verstoring te reageren door te zoeken naar manieren om deze krabbenpopulatie te vernietigen of door te kijken naar vormen van samenleving met de inheemse diersoorten. Rotor maakt dit fascinerende onderwerp bespreekbaar/ervaarbaar in de Poortersloge: een *natuurhistorisch* observatorium met uiteenlopende foto's, krantenknipsels, artefacten en een aquarium. In de pop-up op het strand van Zeebrugge wordt een eetzaal geïnstalleerd waar regelmatig degustaties zullen worden gehouden met allerlei invasieve planten of dieren op het menu, gecombineerd met rondetafelgesprekken met onderzoekers en experts. Einde mei vernemen we meer!

5. Kunlé Adeyemi studeerde architectuur in Nigeria en emigreerde vervolgens naar Nederland waar hij zo'n tien jaar werkte voor het befaamde Rotterdamse Office for Metropolitan Architecture (OMA). Hij richtte in Amsterdam zijn eigen studio NLÉ op, wat thuis betekent in het Nigeriaans.

Liquid City 4: URB EGG

Tijdens de Triënnale van 2015 werd *URB EGG* een begrip voor de Bruggeling, verwijzend naar de letters van BRU-GGE en de vorm van de stad op een plattegrond. Voor deze tweede editie wordt hun installatie URB EGG een verpozingsplek op het water aan de Coupure en de Predikherenrei. Vlakbij de haven springt de installatie van selgascano in het oog dankzij het oranje, gele en roze coloriet van doorschijnende wanden in kunststof en aluminium. Hoewel de gracht nog steeds bevaarbaar is en het een verbinding vormt tussen de buitenvestingsgracht en de binnenstad, blijven de sluizen meestal gesloten waardoor dit misschien een ideale zwemplek wordt. José Selgas en Lucía Cano van het Spaanse bureau selgascano lichten op 5 juli hun werk toe in Brugge!

Liquid City 5: House of Time

Met *House of Time* is het Duitse architectenbureau raumlabor naar Brugge gekomen om met een aantal lokale partners zoals Brugge(n) voor jongeren en Bolwerk aan de slag te gaan met Brugse tieners. Op een oude industriële site langsheen het kanaal werken ze een jaar samen aan een huis vol tijd: het is een plek die als het ware opnieuw wordt geprogrammeerd en geactiveerd tot een ontmoetings- en productieplek. De *microfabriek* zal langzaam evolueren tot een open ruimte om te verkennen, te experimenteren en te leren. Terwijl er mobiele eenheden samengesteld worden, zoals een warmwaterbad of een reeks bankjes, gaat het vooral ook over immateriële waarden: zich betrokken voelen, zich engageren om actief problemen op te lossen op elk moment van het creatieproces. Het gaat over het motiveren van jongeren om op permanente basis gebruik te maken van een stedelijke publieke plaats. Het lijkt alsof raumlabor het individualisme wil doorbreken en de lokale jeugd als een gemeenschap naar een oplossing wil laten zoeken voor hun sociale en maatschappelijke problemen; dit met kunst en architectuur. “Space is a product of social translation, transformation and experience.” (Henry Lefebvre, socioloog). Raumlabor vertelt over de evolutie van dit project op donderdagavond 30 augustus op de site van de Pakhuizen.

Liquid City 6: MFS III - Minne Floating School

De Nigeriaanse architect Kunlé Adeyemi (1976, Lagos) is internationaal bekend door zijn sociaal-ecologische projecten op het Afrikaanse vasteland. Met zijn architectuur tracht hij tegemoet te komen

6. Titel lezing ontleend aan de titel van een hoofdstuk uit het boek *De papen van Brugge: De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad*, geschreven door Hendrik Callewier

aan de uitdagingen waar het continent vandaag voor staat: een razendsnelle urbanisering, gecombineerd met een dreigend grondstoffentekort, waarbij het bruikbare oppervlak steeds meer inkrimpt door de stijgende zeespiegel. Adeyemi's bekendste gebouw is ongetwijfeld de Makoko Floating School, een drijvend schoolpaviljoen dat hij heeft bedacht voor de delta van de Nigeriaanse stad Lagos. Adeyemi ziet zijn werk als een maatschappelijke opdracht: stedenbouw en architectuur moeten in zijn ogen bijdragen aan het verbeteren van de samenleving. *MFS III – Minne Floating School*, is de ultieme versie van de drijvende school die als prototype dient van een constructie die voldoet aan onze fysieke en sociale behoeften in de alom groeiende uitdagingen van de klimaatverandering. Op het iconische Minnewater wordt deze school een plek van samenwerking, waar leerlingen uit verschillende Brugse scholen les zullen kunnen volgen. De Triënnale wordt door Kunlé Adeyemi afgesloten. Op zondag 16 september spreekt hij in de grote zaal van het Concertgebouw over zijn werk.

De lokroep van de muze

We blijven nog even in Brugge hangen voor een dubbellezing *De lokroep van de muze*[6] binnen het polyfonie festival van het Concertgebouw te Brugge in de loop van de maand mei. Brugge had een grote uitstraling op muzikaal gebied dankzij de polyfone muziek die voornamelijk in kerken werd uitgevoerd. Het centrum van polyfonie was de Sint-Donaaskerk op de Burg in Brugge, waar sedert de veertiende eeuw polyfone muziek te horen was. De Brugse kerken leverden door het aantrekken en opleiden van getalenteerde zangmeesters een belangrijke bijdrage tot het hoogstaande muzikale peil van de Bourgondische Nederlanden. De zangers van Sint-Donaas waren erg in trek. Gilden en broederschappen huurden hen in om hun feestdagen op te luisteren. De Sint-Donaaskerk behoort tot de oudste kern van de stad en werd oorspronkelijk in 944 opgericht als burchtkerk binnen een negende-eeuwse versterking tegen de Noormannen. Door de eeuwen heen werd de achthoekige kapel uitgebouwd tot een romaanse kruiskerk, vervolgens tot een kerkschip in gotische stijl, dat helaas in 1799 gesloopt werd na openbare verkoping, na een tweede Franse inval. De ontstaansgeschiedenis van de Sint-Donaaskerk diende als inspiratie voor het paviljoen van Toyo Ito, dat in 2002 als symbool gebouwd werd voor Brugge, culturele hoofdstad van Europa. Hubert

5 Tekst over droogloodsen afkomstig van studio lens°ass architecten.

De Witte duikt in de geschiedenis van de kerk, waarna Hera Van Sande het belang van deze plek duidt als muze voor het paviljoen van Toyo Ito.

The moment before the moment

Eveneens in de maand mei laten we het woord aan een meesterlijk architect uit Gent. Onder de titel *The moment before the moment* leidt Wim Goes ons binnen in de wereld van zijn architectuur. Het cahier draagt op de voorpagina zijn krachtige woorden: “Al is de hand leesbaar in ambacht, het eindresultaat is gedefinieerd. Meesterschap in Kunst en Architectuur ontstijgt ambacht en methodologie bij de gratie van de beslissing tot het neerleggen van de borstel, de beitel of de pen. Met andere woorden, de beslissing waar en wanneer het maken ophoudt.” … *de beslissing waar en wanneer het maken ophoudt* … de woorden zinderen na. Gaat het net niet daarover? Op een andere vraag in laatste rubriek antwoordde Wim met de woorden: “Meesterschap is het stadium waarbij de kunde zichzelf onttrekt als onderwerp om te komen tot ontdekking en verwondering.” Architectuur is zoveel meer dan enkel ontwerpen. In het MSK zal Wim Goes Architectuur ons onderdompelen in zijn denkwereld.

De stille beleving van de buitenruimte

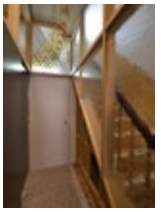

In juni zoeken we de buitenlucht op. Landschapsarchitect Andy Malengier ontwerpt en ontwikkelt in harmonie met de natuurlijke entourage en de culturele context prachtige buitenplaatsen waar iets fundamenteel menselijks te beleven valt. Plaatsen met een optimale beleving waar ontmoeting en betrokkenheid centraal staan. Waar de weg ernaartoe even belangrijk is. Waar een evenwicht tussen openheid en geborgenheid de mens steeds een comfortabel gevoel geeft of waar het ritueel van het afscheid en de latere herdenking van een dierbare in een sereen kader doorgaan. Plaatsen waar de kunst om te leven, de kunst om te sterven en de kunst om los te laten de perfecte harmonie vinden. Onder de opeenvolging der seizoenen, met een samenspel van vormen en lijnen, van nabijheid en perspectief zijn de door Andy Malengier ontworpen plaatsen kleine oasen van rust en stilte. Plaatsen waar de moderne mens in zijn banale en profane dagdagelijkse wereld nood aan heeft. In juni vernemen we hoe Andy Malengier een landschappelijk decorum laat beleven en hoe in een

verhaal over stilte, schoonheid, bewustwording en een spiritualiteit de beleving van de mens centraal staat.

Restauratie en meesterschap

Op zondag 9 september zetten duizenden monumenten in Vlaanderen traditiegetrouw hun deuren wijd open. Archipel wil donderdagavond, voorafgaand aan Open Monumentendag, een aanloop nemen en drie jonge restauratiebureaus in de kijker zetten. Hoe zien zij het verband tussen restauratie, hedendaagse ingrepen, detail en meesterschap?

Jan de Moffarts (Jan de Moffarts architecten) spreekt over restauraties als ontwerpopgave. Restauratie is ontwerpen binnen een stringent kader van randvoorwaarden opgelegd door een waardevolle omgeving. Het accommoderen van een programma van eisen in een bestaande waardevolle context vereist het ontwerpen van ingrepen voor toegankelijkheid, integratie van technieken alsook het verbeteren van de energetische performantie en bouwfysische eigenschappen of stabiliteitsingrepen. Dit vraagt een zorgvuldige en allesomvattende benadering waarbij gezocht wordt naar de technisch beste en ruimtelijk meest betekenisvolle configuratie. Even belangrijk is de ambitie om ook de oorspronkelijke aspiraties, kwaliteiten en coherentie van een gebouw in ere te herstellen. In de lezing wordt ingezoomd op de methodiek achter de totstandkoming van het ontwerp in de context van waardevol patrimonium. Wouter Callebaut (Callebaut architecten) bespreekt de valkuilen of uitdagingen van historische gelaagdheid, aan de hand van een casestudy over de herbestemming van o.a. het Huis van de Vrije Schippers te Gent, het Predikherenklooster in Mechelen en het Kasteel van Male. Erfgoed krijgt een alsmaar grotere rol toebedeeld bij de huidige architectuuropdrachten. De broodnodige inbreidingsprojecten in stedelijke weefsels botsen met deze historische panden. Het besef van de grote meerwaarde van deze historische gelaagdheid los van de hogere kostprijs neemt de bovenhand. Toch zijn de actuele uitdagingen als duurzaamheid, verhoogde densiteit en andere in deze historische contexten uiterst complex. In de lezing wordt dieper ingegaan op de maatschappelijke verantwoordelijkheid die architecten aan de dag proberen leggen in deze herbestemmingen en de valkuilen die omzeild moeten worden. aNNo architecten belichten Erfgoed architectuur. Wat betekent *behoud* vandaag? Is het gewoon een conservatieve daad, om te proberen iets te bevriezen of terug te keren naar zijn oorspronkelijke staat? Wat is in elk geval *origineel*? Kan behoud een productieve,

creatieve daad zijn? Kan behoud experimenteel zijn? In de klassieke erfgoedfilosofie wordt het erfgoed als een stabiel baken beschouwd, als een eindige grondstof. aNNo kijkt eerder naar de historische, actuele en toekomstige betekenis van het gebouwde goed, en tracht van daaruit nieuwe doeleinden voor hen te vinden. aNNo meent dat ze kunnen bewaren door niet te bewaren, en ook door datgene te bewaren wat niemand als houdbaar zou beschouwen. De zorg om erfgoed is niet neutraal, maar berust op interpretatie en conceptuele denkkaders. Restaureren is in die zin te beschouwen als een secure creatieve actie. Erfgoedkwaliteit en architectuurkwaliteit zijn voor hen twee identieke begrippen.

7. We gaven reeds het woord aan 43 jonge bureaus in de voorbije jaren.

Pjmares Brussel
Stal Mechelen
Collectief Fragmenture Gent
Bram Leuven
Kerkhofs Atelier Antwerpen
Dubbeloo Wrkshp Gent
Collectif Ruben Antwerpen
Deriemaeker WobWork Gent
Voet en Antwerpen
De Brabandere

PechaKucha #5

Bij Archipel wordt PechaKucha met deze vijfde editie een jubileum-editie[7]. Voor dit feestelijke event trekken we naar Brussel! VOLA, hoofdsponsor van Archipel, nodigt tien jonge bureaus uit om in de schitterende ruimte van Tours & Taxis hun werk te presenteren. Binnen het kader van meesterschap en detail laten we dit jaar interieurarchitecten en meubelmakers aan bod!

PechaKucha is een concept dat in 2003 in Japan zijn oorsprong vond en sindsdien wereldwijd is verspreid. Een uiteenzetting volgens het PechaKucha concept houdt in dat sprekers – elk in 20 slides, 20 seconden per slide – vertellen wat hen inspireert en wat hun visie is op het onderwerp. Op deze wijze wordt het publiek aan een vaardig tempo geprikkeld met inzichten en ideeën en dit in een visuele, to-the-point presentatie. Voor de editie van 2018 zijn een tiental jonge bureaus aangeschreven met de vraag om eventueel aan de hand van hun werk te reflecteren over meesterschap: Pjmares (Brussel), Stal Collectief (Mechelen), Fragmenture (Gent), Bram Kerkhofs (Leuven), Atelier Dubbeloo (Antwerpen), Wrkshp Collectief (Gent), Ruben Deriemaeker (Antwerpen), WobWork (Gent) en Voet en De Brabandere (Antwerpen).

Jonge architecten aan het woord #4.

Traditiegewijs co-organiseert Archipel eind oktober een architectuur-lezing binnen de Week van het Ontwerpen, samen met Inter-communale Leiedal en Designregio Kortrijk. Week van het Ontwerpen toont van oktober 2018 met de expo *We are the next generation* een selectie van de beste studentenprojecten uit het creatieve Vlaamse

ontwerponderwijs in de Budafabriek. In het kader van de reeks *Jonge architecten aan het woord* selecteerden we veelbelovende jonge bureaus uit de regio, die elk hun werk voorstellen: o.a. Still architectuur en AVDK architecten.

Wonen op drift

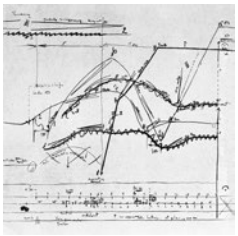
Archipel houdt ervan om bruggen te bouwen naar andere domeinen van de maatschappij. Archipel waagt zich op nieuw terrein. In samenwerking met de Belgisch-Nederlandse Stichting Psychoanalyse en Cultuur, opgericht in 1990, onderzoeken we de link naar architectuur. Deze Stichting stelt zich tot doel hun vakgebied in de cultuur te doen leven en een positieve wisselwerking met filosofie, kunst en wetenschap te bevorderen. Dit concretiseert zich o.a. door de organisatie van jaarlijkse studiedagen. Op zaterdag 17 november organiseren we een symposium en duiken we in het thema *Wonen op drift. Psychoanalyse en architectuur*. De aanleiding voor deze kruisbestuiving werd ingegeven door twee boeiende boeken: *The Sense of an Interior: Four Rooms and the Writers that Shaped Them*, geschreven door Diana Fuss. Dit werk betreft een fascinerende verkenning van de huiselijke ruimte en van de manier waarop de ruimte bepaalt hoe schrijvers werken. Het boek kijkt naar vier beroemde figuren – Emily Dickinson, Sigmund Freud, Helen Keller en Marcel Proust, en onderzoekt de relatie tussen hun werk en de ruimtes waarin ze schreven. Het tweede boek, *Form Follows Libido* van Sylvia Lavin, bekijkt de architectuur van Richard Neutra in een psychoanalytische cultuur. Het programma van deze studiedag wordt later op de website medegedeeld.

Kunstendag voor kinderen

De derde zondag van november organiseert Archipel voor de vijfde maal een workshop naar aanleiding van de Kunstendag voor Kinderen. Op die dag kunnen families met kinderen tot 12 jaar in heel Vlaanderen en Brussel kennismaken met kunst. Dat kunst, architectuur en ruimtelijke ordening deel uitmaakt van de leefwereld van kinderen en jongeren is evident. Toch wordt hier slechts sporadisch aandacht aan gegeven. Archipel neemt kinderen mee op ontdekkingstocht binnen een gekend gebouw. Kinderen zijn heel ontvankelijk voor inzichten in onze omgevingsruimte. Hoe ervaren kinderen architecturale ruimten? We krijgen een kijk achter de schermen van een complex gebouw.

Van harmonie naar chaos: Le Corbusier, Varèse, Xenakis en Le poème électronique

Le poème électronique staat bekend als de multimediavoorstelling die op de Wereldtentoonstelling van 1958 te Brussel in het Philipspaviljoen vertoond werd. Het visuele deel was bedacht door de architect en schilder Le Corbusier. Samen met Iannis Xenakis was hij ook de ontwerper van het Philipspaviljoen. Het muzikale deel bestond uit twee gedeelten: een elektronisch stuk gecomponeerd door Xenakis dat bij het binnengaan van de voorstelling werd afgespeeld en een acht minuten durend elektronisch werk van Edgard Varèse. De gehele voorstelling werd volledig automatisch afgedraaid. Philips had voor haar presentatie op de Wereldtentoonstelling van meet af aan een eigen idee over een spel van kleur–licht–geluid, dat botste met de plannen van het team waarmee het in zee was gegaan. Uiteindelijk gingen Le Corbusiers visuele show en Xenakis' muzikale bijdrage daardoor te gronde: op de Wereldtentoonstelling 1958 werd een Philips-versie van *Le poème électronique* vertoond. Jan de Heer[8], architect, en Kees Tazelaar, componist, schreven een boek Van harmonie naar chaos waarin ze op basis van een nauwkeurige analyse van het oorspronkelijke scenario van Le Corbusier een volledig nieuwe reconstructie van *Le poème électronique* voorstellen. Beide heren brengen hun verhaal in het Concertgebouw te Brugge.

Tussen ruimte plan

Het bureau ECTV werd in 1997 opgericht door Els Claessens en Tania Vandenbussche. Naast heel wat residentiële projecten hebben ze ook al enkele prestigieuze niet-residentiële projecten op hun naam staan. Daarnaast zijn ze ook actief op het vlak van monumentenzorg en het ontwerpen van publieke ruimtes. Voor Tania en Els toont meesterschap binnen het domein van de architectuur zich bovenal in het plan. Een meesterlijk plan is een plan dat werkt, functioneert, ordent, verbindt, verrast en charmeert. Het plan linkt het maken en het denken, het verbeelden en het verbeelde.[9] Deze dames sluiten voorlopig het werkjaar af met een lezing over eigen werk. We zoeken hiervoor een geschikte locatie van eigen hand. Archipel houdt nog een verrassing als afsluiter in petto.

8. Jan de Heer schreef eerder De architectonische kleur: De polychromie in de puristische architectuur van Le Corbusier. The Architectonic Colour: Polychromy in the Purist Architecture of Le Corbusier. Kees Tazelaar is auteur van On the Threshold of Beauty: Philips and the Origins of Electronic Music in the Netherlands 1925–1965.

9. Zie deel 3: Vragen en antwoord.

Dit cahier is opgebouwd uit drie katernen. Naast deze inleidende tekst wordt er in het tweede katern een grafisch overzicht van de meeste lezingen gegeven, aangevuld met een kalenderoverzicht. In het derde katern stelde Archipel aan de protagonisten vijf vragen gerelateerd aan het thema *Meesterschap* met het verzoek om één of een aantal reflecties, impressies, interpretaties, visies op een eigenzinnige manier te duiden.

Vanuit de dynamiek van Archipel is het uiteraard mogelijk dat en cours de route nog andere events aan het jaarprogramma worden toegevoegd, als bepaalde opportuniteiten zich aandienen. We raden aan het programma via de website www.archipelvzw.be te blijven volgen.

Wij kijken ernaar uit!
Hera Van Sande

Activiteiten

Over meesterschap in Vlaanderen

Lezing door Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher Architecten (Rotterdam, NL) – www.kortekniestuhlmacher.nl

02.02.2018

20u00

Theaterzaal, Ledeberg (Gent)

Nieuwjaarsdrink themajaar *Meesterschap*

Introductie door Bruno Vanbesien, voorzitter Archipel

Dom Hans van der Laan en het maken van de Architectonische Ruimte

Lezing door Caroline Voet

Voet en De Brabandere (Antwerpen) – www.voetendebrabandere.be

28.02.2018

20u00

Abdij Roosenberg, Waasmunster

Tijd en ruimte in Japan: MA
Over traditie en meesterschap

Lezing door Hera Van Sande

22.03.2018
20u00
Gent, NTB

Liquid City 1
Academische opening Triënnale Brugge
Over de Vloeibare Samenleving:
een gesprek over het werk van Zygmunt Bauman

Debat tussen Marc Van Den Bossche (Filosoof, Vrije Universiteit Brussel), Tom Trevor (Curator, Plymouth University), Leo Van Broeck (Vlaams Bouwmeester), Dirk Geldof (Socioloog, Universiteit Antwerpen)

Moderator: Isolde Vanhee (recto:verso, LUCA School of Arts)
www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

03.05.2018
19u30
Stadsschouwburg, Brugge

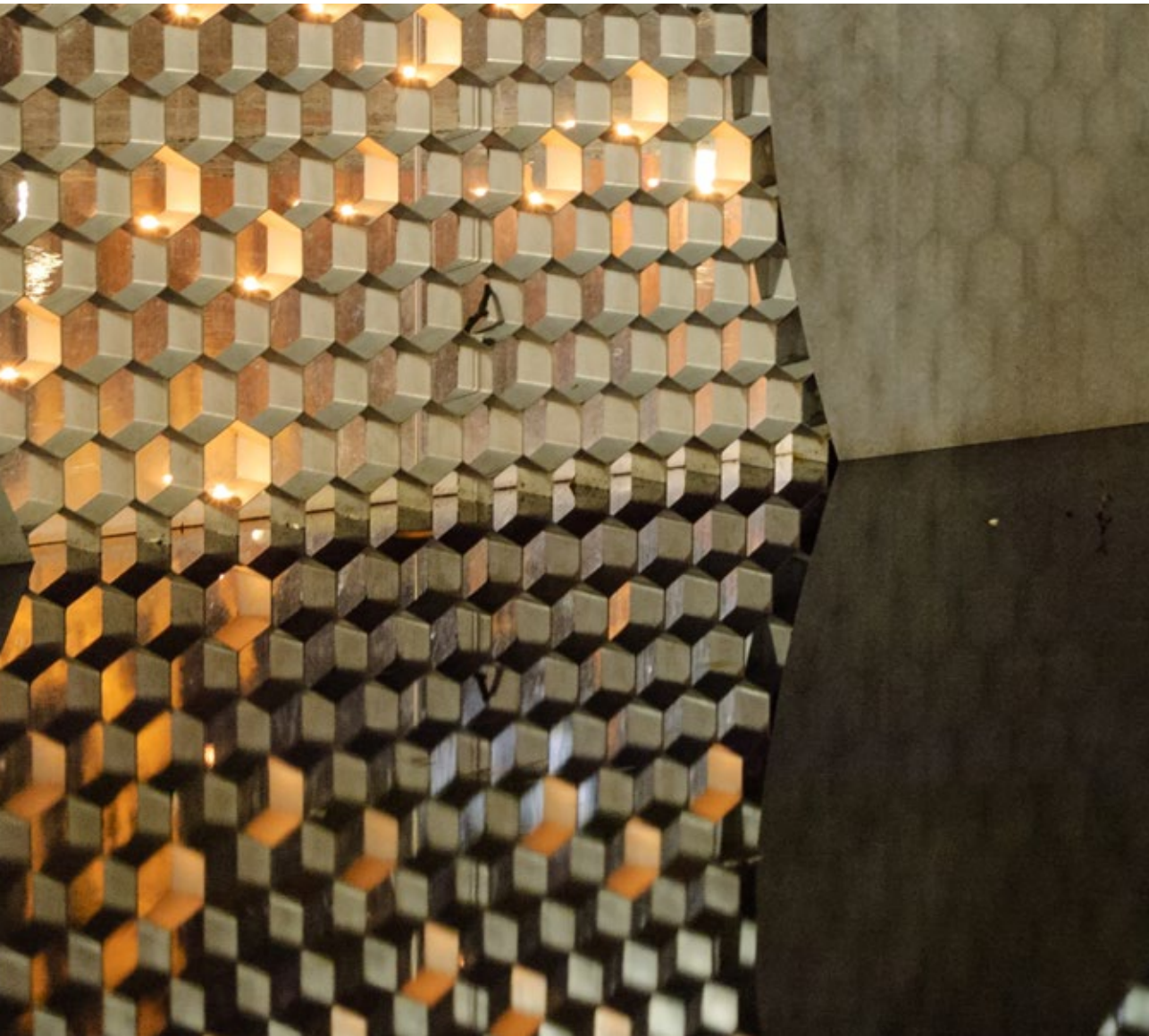

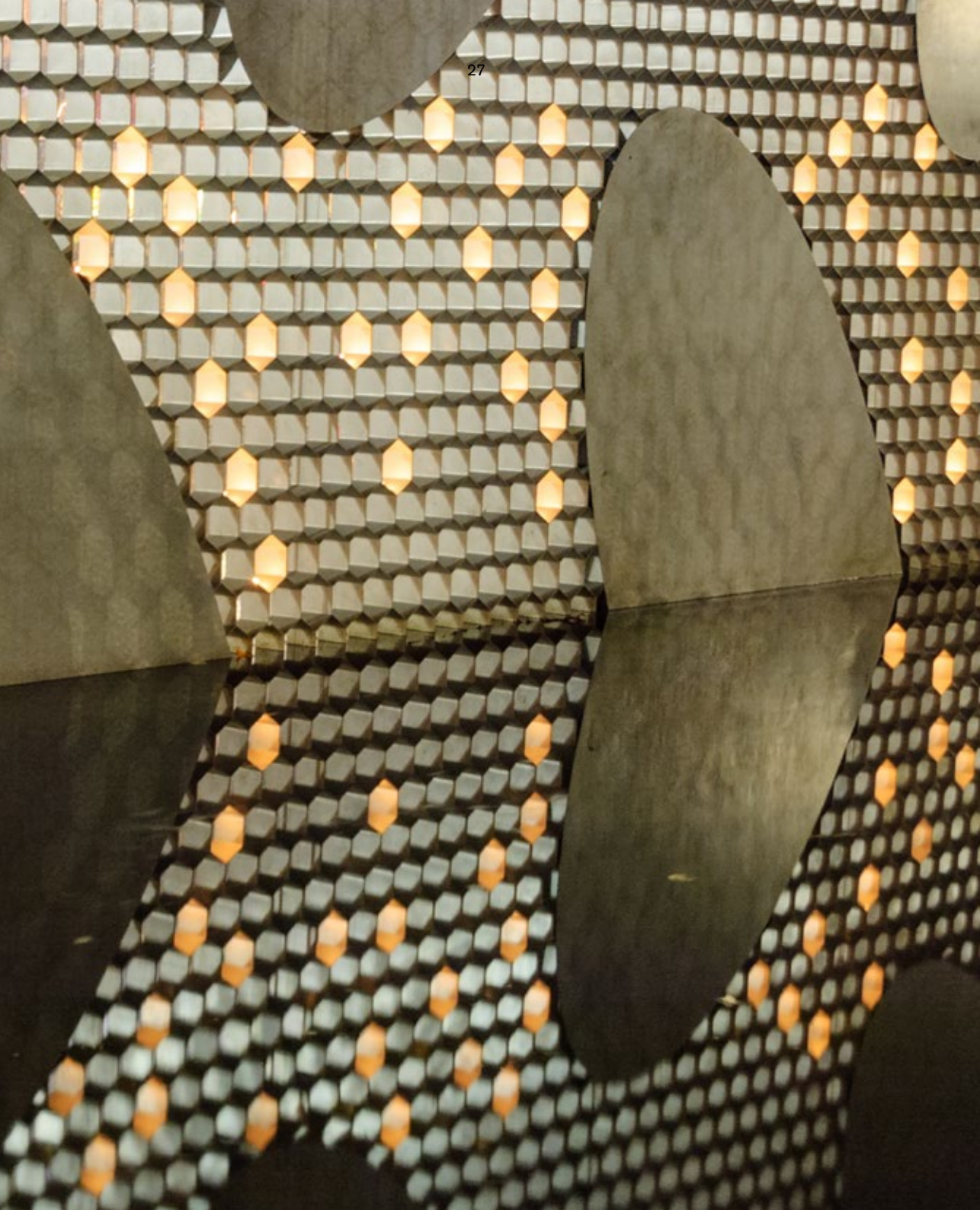
De Burg: lokroep van de muze
Festival van de polyfonie

Duo-lezing van Hubert De Witte (directeur Musea Brugge) en Hera Van Sande (medewerker Toyo Ito paviljoen Burg Brugge 2002)

www.concertgebouw.be
In samenwerking met het Concertgebouw Brugge

13.05.2018
11u00
Kamermuziekzaal, Concertgebouw Brugge

The moment before the moment

Lezing over eigen werk door Wim Goes

www.wimgoesarchitectuur.be

17.05.2018

20u00

MSK, Gent

Liquid City 2: The Golden Snail Opera

Lezing/performance door Anna Tsing i.s.m. Rotor

www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

28.05.2018
20u00

Kamermuziekzaal,
Concertgebouw Brugge

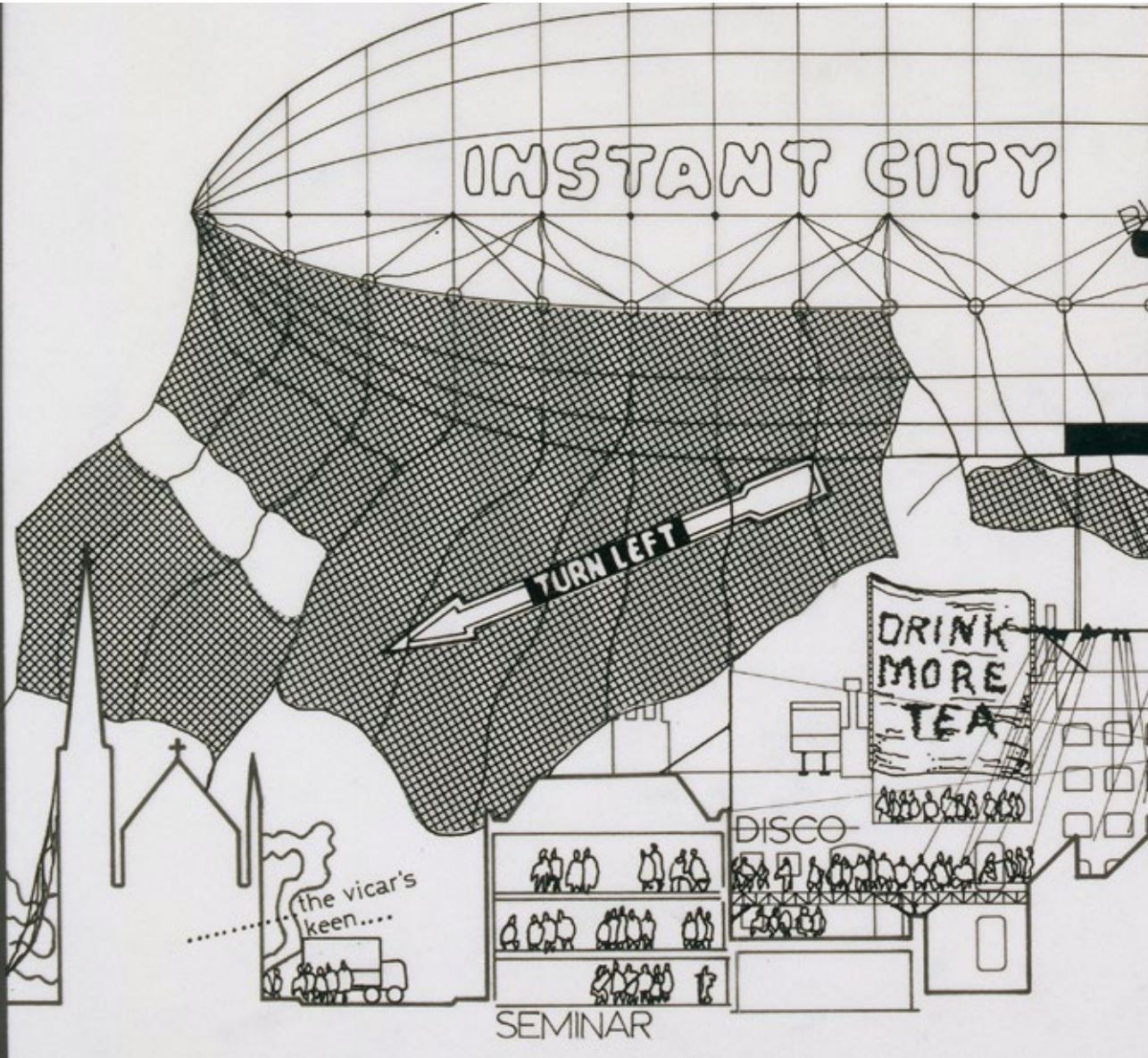

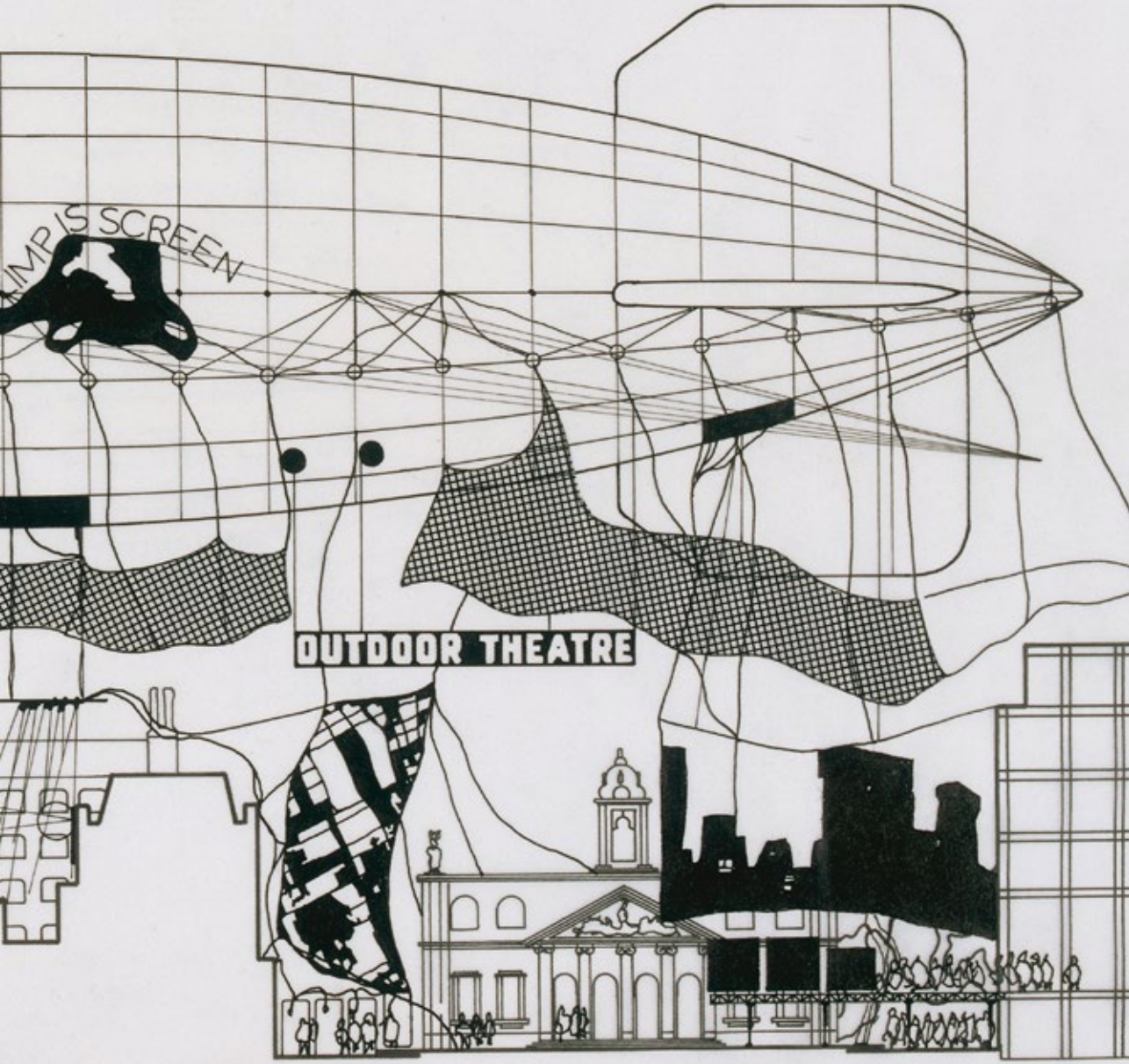
Liquid City 3: Architecture de l'Errance

Gesprek met Abdelkader Damani (FRAC),
Till-Holger Borchert en Michel Dewilde (Triënnale Brugge)

Moderator: Caroline Voet (KU Leuven)
www.fracnpdc.fr – www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

31.05.2018
20u00
Grootseminarie, Brugge

IMPIS SCREEN
OUTDOOR THEATRE

De stille beleving van de buitenruimte
Meesterschap

Bezoek + lezing Andy Malengier

www.andymalengier.be

16.06.2018

20u00

Op locatie,
NTB

Liquid City 4: URB EGG

Lezing door José Selgas en Lucía Cano (ES)

selgascano – www.selgascano.net – www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

05.07.2018
20u00

Coupure,
Brugge

Liquid City 5: House of Time

Lezing door raumlabor (DE)

www.raumlabor.net – www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

30.08.2018

20u00

House of Time
Brugge

Open Monumentendag
Restauratie en meesterschap

Lezingen

Callebaut-Architecten (Gent)

www.callebaut-architecten.be

aNNo architecten (Gent)

www.jandemoffarts.com

Jan de Moffarts architecten (Brussel)

www.annoarchitecten.be

06.09.2018

20u00

NTB

Liquid City 6: MFS III - Minne Floating School

Lezing door Kunlé Adeyemi (NG-NL)

www.nleworks.com – www.triennalebrugge.be
In samenwerking met Triënnale Brugge 2018

16.09.2018
20u00
Grote zaal,
Concertgebouw Brugge

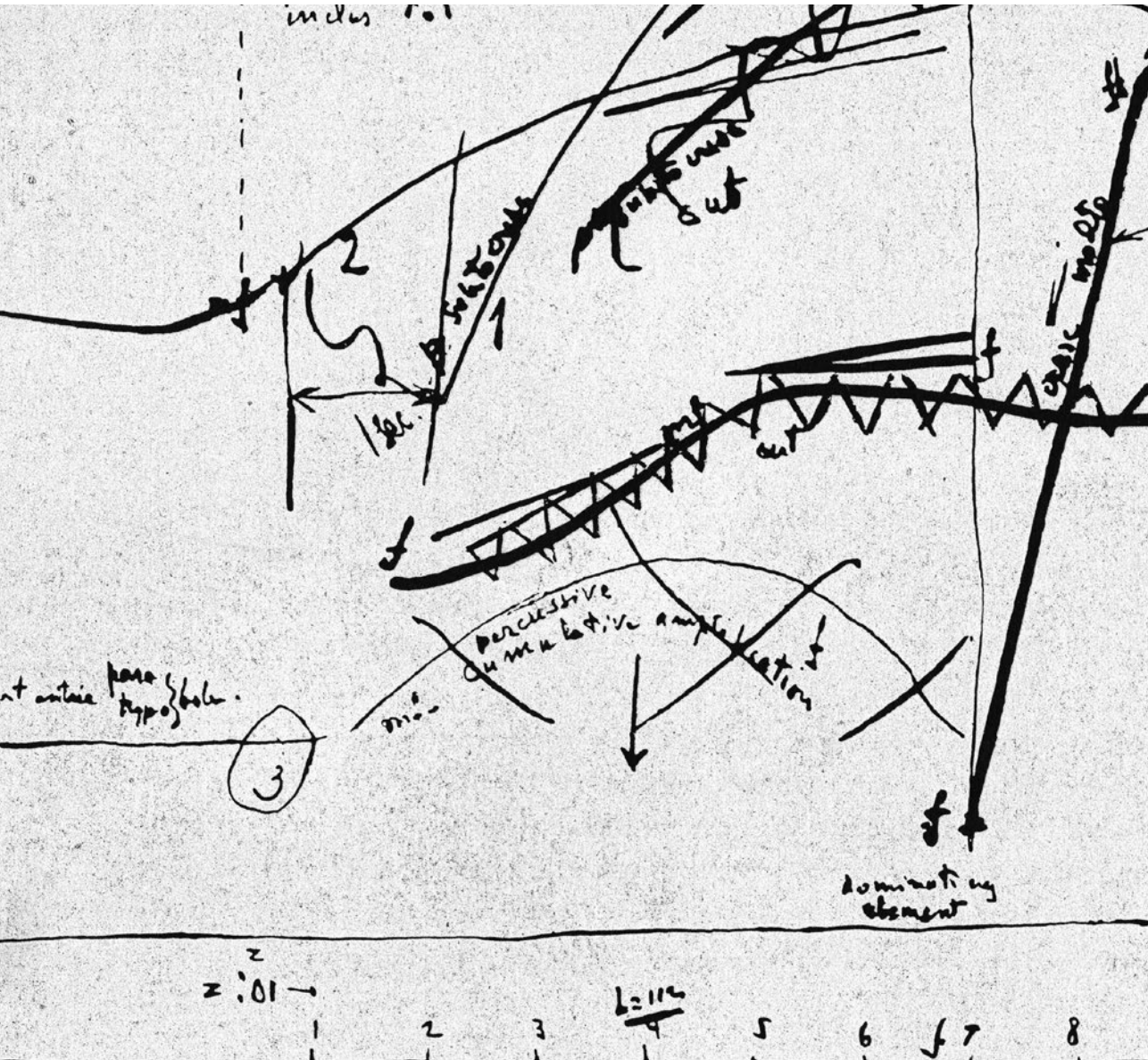

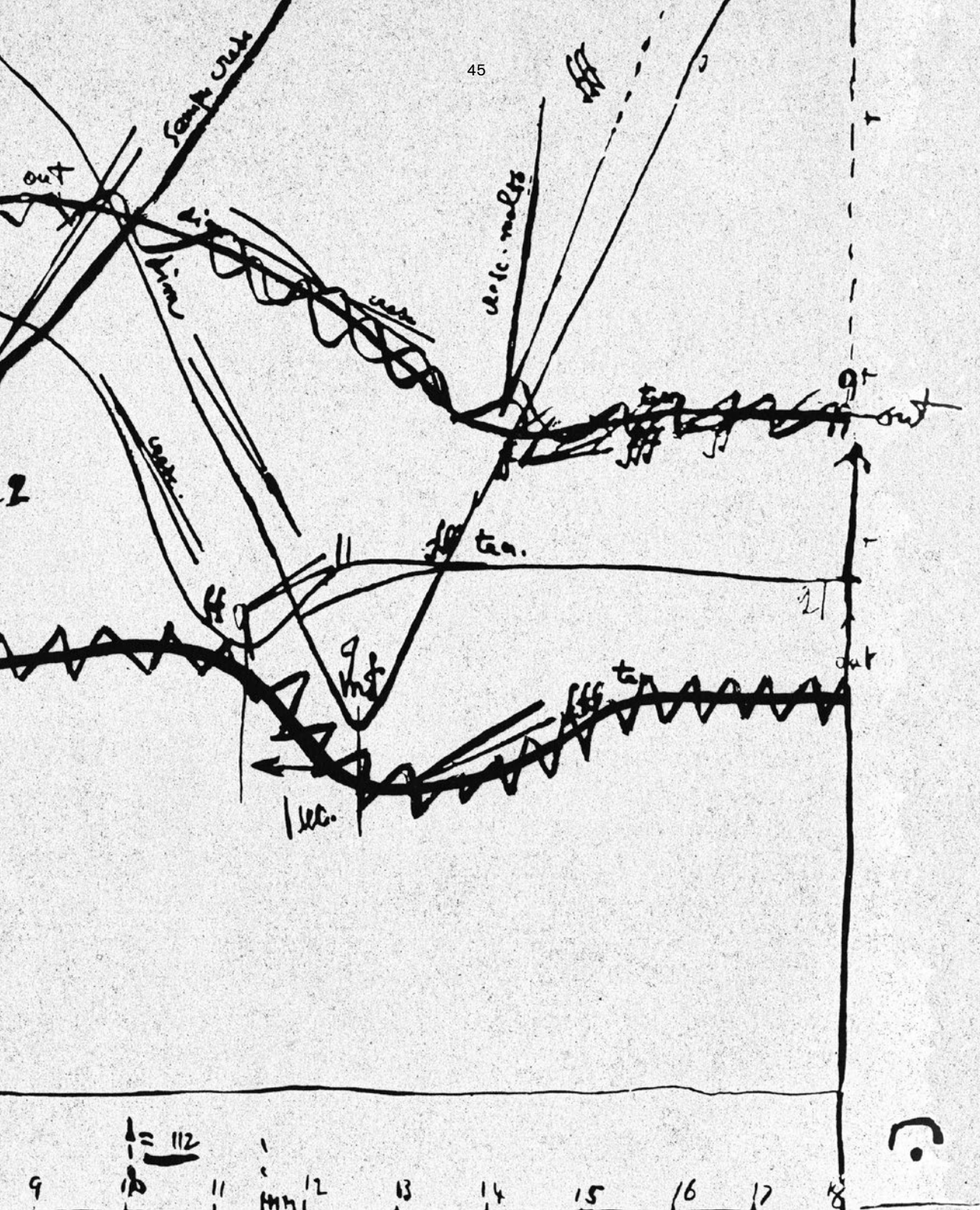
Kosmos: Sonificatie van de ruimte
Van harmonie naar chaos:
Le Corbusier, Varèse, Xenakis en Le poème électronique

Lezing door Jan de Heer en Kees Tazelaar

www.keestazelaar.com
In samenwerking met het Concertgebouw Brugge

23.11.2018
20u00
Kamermuziekzaal,
Concertgebouw Brugge

9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

Tussen ruimte plan

Lezing over eigen werk door
Els Claessens en Tania Vandenbussche

www.ectv.be

29.11.2018

20u00

Op locatie
NTB

Vraag en antwoord

Hoe interpreteer jij *meesterschap*? Of wat betekent *meesterschap* binnen het domein van de architectuur voor jou?

Wim Goes
Wim Goes Architectuur

Meesterschap is het stadium waarbij de kunde zichzelf onttrekt als onderwerp om te komen tot ontdekking en verwondering.

Michel Dewilde
Triënnale Brugge 2018

Meesterschap & architectuur: over participatie, urgentie en collectieve subjecten.

Het begrip *meesterschap* wordt regelmatig in verband gebracht met meerdere kunsten. Hierbij wordt de link gelegd met vormen van ambacht en handvaardigheid. Binnen de architectuur heb ik een aantal bedenkingen hierover: eerst is een definiëring van architectuur en architect van belang. Voor mij blijft architectuur de creatie- en ontmoetingsplek voor het articuleren van diverse ruimtelijke dimensies. Hierbij beslaat dit niet enkel het concretiseren van feitelijke aspecten, maar ook het werken met symbolische of sociale verhoudingen. Zo neemt bij de realisatie de participatie van de bewoners en gebruikers een steeds grotere rol. Vaak gebeurt dit in combinatie met de vraag naar de duurzaamheid en zelfs de ecologische urgentie van een constructie (of transformatie). Tenslotte bezit elke constructie of ingreep een symbolische en politieke dimensie, het is een bestendiging of ontkenning van een bepaalde cultuur, orde, etc. Volgen we deze definiëring dan omvat *meesterschap binnen de architectuur* ook een reeks symbolische en sociale competenties: het activeren/bevragen van een omgeving, het stimuleren en samenbrengen van diverse partijen, het aanzetten tot reflectie of debat. Daarnaast blijkt architectuur doorgaans een collectieve kunstvorm, in die zin gaat de vergelijking op met film en sluit de rol van de architect nauw aan bij de regisseur, en zo ook met de omschrijving van het auteurschap. In dat verband dekt het begrip *architect* eerder een collectief subject in plaats van het beeld van de meester-architect. Het *maken* van architectuur beslaat vanuit deze optiek zeer

diverse terreinen en moet niet noodzakelijk leiden tot een concrete realisatie in de fysieke ruimte. Verder is ambacht in de zin van handwerk, een van de vele competenties die horen bij het collectief *architect*. Ambacht is zeker geen noodzaak voor meesterschap, het kan een van de aspecten zijn, naast diverse intellectuele of creatieve competenties. De herwaardering van het ambachtelijke o.a. in het onderwijs, kan interessant zijn indien zij de standaardisering en vervlakking van het beroep tegengaat, maar niet als reductie van architectuur. Als voorbeeld verwijs ik naar Walter Gropius en zijn oprichting van het Bauhaus. Wat de band tussen architectuur en ambacht betreft, verwijs ik naar de werking van Studio Mumbai.

Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher architecten

Meesterschap betekent voor mij dat iemand in staat is een adequaat antwoord te formuleren op een specifieke vraag en het antwoord zo uit te voeren dat er een nieuwe, onverwachte poëzie ontstaat die de oorspronkelijke vraag overstijgt. En die zich hierbij bewust is van de eerste taak van de architect, namelijk goede aangename ruimten voor mensen te maken, met goede verhoudingen, licht en materiaal.

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester

Een klassiek citaat is *in de beperking toont zich de meester*, en ik denk dat dat nog steeds standhoudt. Doe niet meer, maar ook niet minder dan dat wat nodig of goed is. Met beperking bedoel ik dus zeker geen minimalisme. Want als je die definitie breed genoeg interpreteert ontdek je bijvoorbeeld dat er zowel zinvolle als zinloze ornamentiek bestaat. Een ander aspect van meesterschap dat volgens mij typisch geldt voor een architect is bewust kiezen om generalist te blijven. Het hele proces van ruimtelijke ontwikkeling, zeg maar *het vormgeven van de ruimtelijke aanwezigheid van de menselijke soort op aarde*, valt uit elkaar door specialisatie. Steeds meer mensen specialiseren zich in één klein deelgebied of kennisdomein en niemand heeft nog voldoende overzicht om een globale evaluatie te kunnen maken. Zijn we wel goed bezig? Is deze ruimtelijke beslissing in evenwicht met het planetaire ecosysteem en is ze nodig voor het zinvol voortbestaan van de mens? Indien architecten hun status van generalist niet opnieuw claimen gaan ze weggespeeld worden door geld en macht. Daarom vind ik dat architectuur in de eerste plaats niet moet gaan over architectuur, maar over de maatschappij, over solidariteit, publieke ruimte, cultuur, sociologie, welzijn, natuurbehoud, enz. Alle architecten die aan permanente vorming doen door middel van cursussen brandveiligheid en EPB lopen volgens mij de verkeerde kant uit. Daarvoor huur je beter specialisten in. Onze specialiteit moet de architectuur zelf blijven, niet het bouwen maar het bedenken of conceptueel ontwikkelen van ruimte.
Als architecten zich meer en meer blijven verschuilen achter technische kennis gaan de rechtbanken nog gelijk krijgen dat ze ons aansprakelijk stellen voor allerlei technische akkefietjes en zaken die in essentie weinig met ontwerpkennis te maken hebben.

Tania Vandenbussche en Els Claessens

ECTV

Meesterschap binnen het domein van de architectuur toont zich voor ons bovenal in het plan. Een meesterlijk plan is een plan dat werkt, functioneert, ordent, verbindt, verrast en charmeert. Het plan linkt het maken en het denken, het verbeelden en het verbeelde.

Caroline Voet

Voet en De Brabandere

Bij meesterschap in de architectuur gaat het altijd over *zien*. Niet kijken maar zien door te bestuderen en te bevragen: de ruimte en haar structuren, maar ook de gelaagdheid vanuit de geschiedenis, het zoeken voorbij de grenzen. Alleen vanuit het beheersen van deze kennis kan men bouwend een verantwoord antwoord geven op de noden binnen een complexe maatschappelijke context. En daar creatief mee omgaan. Architectuur die begeestert, dat is meesterschap.

Wouter Callebaut

Callebaut-Architecten

Er wordt veel gebouwd en verbouwd. Maar echte architectuur vereist engagement. Architectuur vereist betekenisvolle interactie met tijd en ruimte. Deze basisstelling is voor ons de kern van de verantwoordelijkheid van elke (goede) architect, of deze zich nu bezighoudt met stedenbouw, nieuwbouw of renovatie, private of openbare projecten. (…) Als restauratiearchitect hebben we het voorrecht lelijke en doordeweekse architectuur te kunnen schuwen, doordat onze projecten de tand des tijds doorstaan en hun waarde bewezen hebben. Hierdoor hebben we een nederige houding ten aanzien van ons prachtige erfgoed. We hebben echter ook de verantwoordelijkheid deze gebouwen aan te passen aan nieuwe maatschappelijke omstandigheden, zonder afbreuk te doen aan hun intrinsieke waarde. (…)

In al onze projecten is een grondige voorkennis van het gebouw, het startpunt. Wij gaan de uitdaging aan om het bestaande gebouw door en door te leren kennen. Van zijn stedelijke en historische context, tot het kleinste artisanale detail, de bouwfases en geleden schade. We ervaren dat elk gebouw een eigen identiteit heeft, met eigen goede en slechte karaktertrekken. (…) Door de juiste vragen te stellen kunnen we ontzettend veel leren van monumenten. We zijn ervan overtuigd dat deze lessen ook toepasbaar zijn op de huidige maatschappelijke context. Zo ligt het werken met lokale materialen voor ons voor de hand: het importeren van bouwmaterialen zoals steen en hout is slechts een recent fenomeen. Trouw aan het gebouw, werken wij dus vaak met plaatselijke steen- en houtsoorten. Volgens dezelfde redenering werken wij voor (kleinere) privéprojecten met kleinere lokale uitvoerders, vaak familiebedrijven, waar kennis en vakmanschap doorgegeven wordt. Deze keuzes volgen intrinsiek uit het werken met monumenten, maar zijn meteen ook ecologisch en socio-economisch verantwoord.

Daarnaast gaan we een engagement aan naar de bouwheer toe: bij particulieren gaat het vaak om het grootste bedrag dat zij ooit zullen investeren, bij publieke bouwheren gaat het om belastinggeld. Als architect is het onze taak samen met de bouwheer te zoeken naar hoe dit geld het best besteed wordt: waarin investeren we? Waarop leggen we de nadruk? Dit vereist vaak dat de bouwheer warm wordt gemaakt voor zijn erfgoed, dat

hij de kwaliteiten ervan gaat inzien en ervan gaat houden. (…)

Bij Callebaut Architecten nemen we geen genoegen met het idee dat een oud, beschermd gebouw niet comfortabel of energiezuinig kan zijn. We zoeken naar mogelijkheden om binnen de bestaande randvoorwaarden te werken. De zoektocht begint bij elk project van nul, waarbij de opgedane kennis uit vorige projecten onze leidraad is: zo zal een achterzetraam in elk project anders ontworpen worden, maar zal de kennis uit vorige projecten ons helpen bij de detaillering van materialiteit, productiewijze, plaatsingswijze,...

Ook als restauratiearchitect willen wij ambitieuze architectuur maken. We engageren ons om geen vrijblijvende ingrepen te doen aan historische gebouwen, maar wel ingrepen die zich enten op het bestaande gebouw en hun waarde ondersteunen en versterken. Wij maken geen pronkarchitectuur. Ons engagement is soms langlopend en onzichtbaar. (…) Restaureren is echter niet louter herstellen wat er is. Het is ook keuzes maken: voor het Predikherenklooster in Mechelen werd gekozen de ruïneuze toestand van het gebouw, zo gekend bij de Mechelaars, te 'bewaren'. Het bewaren van het gebouw als ruïne is uiteraard een ontwerpkeuze, een restauratietechnisch huzarenstukje.

Bij onze (nieuwe) ingrepen is vakmanschap het kernwoord. Als we iets kunnen leren van ons patrimonium dan is het dat blijvende, als monument beschermde gebouwen gebouwd zijn met vakmanschap: met mooie en degelijke details, duurzame materialen en in relatie tot de tijdsgeest. Wij hechten een bijzonder groot belang aan het ontwerpen van details en aan de keuze van materialen, in de hoop dat onze architectuur op termijn een intrinsiek deel van het monument gaat uitmaken. (…). Callebaut Architecten gaat telkens het engagement aan vragen te stellen bij elk nieuw project. Het is een grondhouding die elke (jonge) medewerker mee krijgt en uitdraagt, van voorontwerp tot oplevering.

aNNo architecten

Het combineren van vakmanschap met verbeeldingskracht.

Naar wie of wat kijk je op of wie is een voorbeeld voor jou in het meester zijn? In die zin dat het je

werk beïnvloedt. Dit kan ook buiten het domein van architectuur vallen. En waarom?

Paul Robbrecht
Robbrecht & Daem architecten

Richter cabinet in Aue Pavilions
Documenta IX, Kassel (1992)
Fotograaf: © Kristien Daem

De Meester

“De schilderkunst heeft steeds opnieuw een grote aantrekkingskracht op mij uitgeoefend. Het illusoire en de daarmee gepaard gaande onzekerheid die de schilderkunst in zich heeft, brachten me steeds tot andere vraagstelling. Met name de idee dat de origine van de schilderkunst in het landschap ligt, verbind ik aan de architectuur die permanent een artificieel landschap creëert.

Midden de jaren tachtig gebeurde het onwaarschijnlijke voor mij, ik ontmoette Gerhard Richter. Ontmoetingen die zich tot nu herhaald hebben. Richter was toen 54 jaar oud, en een van de meest vooraanstaande kunstenaars. Ik was toen zessendertig en een jong architect met een heel klein oeuvre. Onze ontmoeting culmineerde in het Richterkabinet dat we voor hem maakten in de Aue Paviljoenen van Documenta IX (1992).

Richter is een minzaam man. Maar je voelt een diepe wijsheid in zijn denken. Ik herkende een meester. Hij leerde me dat je geen angst hoefde te hebben van de meest verscheidene impulsen die je in jezelf ervaart.

Gerhard Richters werk is indrukwekkend verscheiden. Van figuratie tot abstractie. Van minimaliteit tot de hoogste complexiteit. En dat alles gebeurt simultaan.

Bij mezelf bracht dit een gerustheid én gelijktijdig een grote argwaan teweeg. De

gerustheid dat *steeds anders* een legitieme werkwijze is. Een argwaan, Richters schilderkundige twijfel in het beeld die ik herken, een onzekerheid over het complex die architectonische ruimten in zich dragen.

Gerhard Richter heeft een schilderkundig universum gecreëerd, waar ik eindeloos in verwijl. Ondertussen ben ik 67 jaar geworden, Richter is er 85, maar nog steeds ervaar ik hem als een vaderlijke meester."

Wim Goes

Wim Goes Architectuur

Emile Claus' 'Zonnegloed' 1903

Het doek toont een zeezicht met zon en enkele wolken. Men kan echter twijfelen of de wolken wel wolken zijn. Paarsblauwe vlekken verspringen her en der in de omgeving van de zon. Het lijkt of Claus de consequenties van het impressionistisch kijken aftast. Hij onderzoekt de conditie van het licht en laat de onmogelijkheid om in de zon te kijken toe in het schilderij. De flikkerende oogbewegingen en het inbranden van de zon op het netvlies worden vertaald in de blauw – paarse vlekken verspreid over het doek. Het is die aanvaarding en openheid - om het ondenkbare leesbaar te stellen, limieten af te tasten en bakens te verzetten - die me fascineren.

Andy Malengier

4 meesters waar ik naar opkijk en die mijn werk beïnvloeden:

1. Thomas van Aquino – Contemplatie: mijn persoonlijke interpretatie van deze filosofie
2. Christian Norberg-Schulz – 2 psychologische functies – Oriëntatie en Identificatie: mijn persoonlijke visie op deze filosofie
3. Louis Kahn – Louis Kahn beschouwde zichzelf als onderdeel van een eeuwenlange, zo niet duizenden jaren oude traditie: mijn persoonlijke toepassing op deze visie
4. Gilbert Decouvreur – 8 principes om kwaliteitsvolle, duurzame (landschaps) architectuur te creëren & 3 coherente definities van schoonheid: mijn persoonlijke toepassing op deze visies

Els Wuyts

Triënnale Brugge 2018

Ik was erg onder de indruk van een tentoonstelling in Frankfurt waar de Belgische/ Algerijnse kunstenaar Eric van Hove (°1975, Marrakesh) een bijzondere samenstelling

bracht. De titel van de tentoonstelling was *Atchilihtallah – On the Transformation of Things* waarbij zijn lange-termijn projecten zichtbaar werden via sculpturale installaties en filmprojecties. De combinatie van conceptuele kunst, socio-politiek activisme en aandacht voor vakmanschap en schoonheid, is een verfrissende aanpak in het kunstenveld. Zijn artistieke praktijk is immers gestoeld op de ontwikkeling van een alternatieve economie in een hedendaagse context waarin lokale productie vaak vervangen wordt door industriële fabricatie. Zo werkt hij in een soort *garage* aan de ontwikkeling van barokke motorfietsen, auto's en scooters, die samengesteld worden uit verschillende houtsoorten zoals cederhout, walnoot, mahonie, metaal en digitale technieken, zoals 3D. Hij brengt hiervoor verschillende ambachtslui samen: hout- en metaalbewerkers, ingenieurs, garagisten en designers.

Samen werken ze met een attitude van vertrouwen in de lijn van *atchilihtallah – wat ons gegeven is* en tegelijk is het een appèl naar de verdere ontplooiing van ons eigen potentieel. Ze weerspiegelen de verbindingen tussen verschillende artistieke en wetenschappelijke gebieden, gedecentraliseerde productiemodellen en hybride methodes om (soms teloorgegane) kennis opnieuw te verspreiden, zelfmanagement en gedeeld auteurschap. In Oostende werd de tentoonstelling in een kleinere schaal verdergezet onder de titel *Atchilihtallah – On the Transformation of art, craft and product*.

Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher architecten

Heel lastige vraag. Een lange tijd was mijn grootste held Sigurd Lewerentz, wegens de authentieke eenheid van constructie, ruimte en materiaal. Later ben ik genuanceerder gaan kijken, maar zoek nog steeds naar voorbeelden waarbij er sprake is van deze eenheid die ook soms geheel andere gedaantes aan kan nemen dan de zware kerken van Lewerentz. Hierbij denk ik bij voorbeeld ook aan architecten als Lacaton Vassal, Glenn Murcutt… Hierbij komt dat ik het steeds belangrijker vind dat de architectuur op oprechte manier voor mensen is bedoeld (en niet voor een vakpubliek, een oeuvre, een beeld). Dat is een reden waarom ik steeds weer kijk naar de jaren '50 en '60. Architectuur is hier oprecht dienend aan ruimtelijkheid en gebruik (bv vind ik het werk van Sverre Fehn, Esherick, Louis Kahn, William Wurster *frames for living*)...

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester

Eladio Dieste is zeker zo iemand; een ingenieur architect uit Uruguay (1917-2000) die vooral in de jaren '50 tot '80 unieke werken heeft ontworpen, meestal flinterdunne schaalstructuren die enkel gemaakt zijn met baksteen. Het zijn elegante maar toch spectaculaire uitkragingen met grote overspanningen en een minimumaantal kolommen. Beschouwd vanuit ons tijdperk van computers en 3D-modelling is zijn toch wel zeer *futuristisch* oeuvre nog indrukwekkender aangezien hij werkte met een rekenlat, pen en papier, en de schaaldaken werden gemaakt met simpele houten bekistingen. Wat zijn meesterschap nog sterker maakt is dat er geen onderscheid is tussen structuur en afwerking, tussen architectuur en *binnenhuisarchitectuur*, alles komt tot stand in één fase.

aNNo architecten

Charles en Ray Eames. Het duo leverde grote bijdragen aan de moderne architectuur en meubilair, industriële en grafische vormgeving, beeldende kunst en film; en alleen al daarvoor verdienen ze het predicaat meester. Wat aNNo echter vooral aanspreekt is ook hun werkwijze: elk ontwerpvraagstuk werd van de basis af benaderd (functioneel). Eames vertrok niet van één allesoverheersende grondgedachte om die vervolgens op alle afzonderlijke problemen te projecteren. Bovendien brachten ze modern en traditie soms op een wonderlijke wijze bij elkaar.

Het *maken* krijgt terug aandacht in de architectuur. De tentoonstellingen *Maatwerk* en *Ensembles* waar de curatoren de actuele waarde van de architectuur als ambacht onderstrepen, kenden/kennen een ruime interesse. Er is een

duidelijke aandacht voor de hand van de maker. Men gaat op zoek naar authenticiteit. Is ambacht een noodzaak tot meesterschap? Wat is je mening hierover?

Jan de Moffarts

Jan de Moffarts architecten

Wat restauratie bijzonder maakt is dat je vertrekt vanuit de fascinatie voor de menselijke energie, creativiteit en kunnen die opgeslagen zitten in een bestaande door de mens gemaakte context. Een van de indirecte objectieven van een restauratieproject is het in leven houden van de oude ambachten. Je vertrekt van het heel nauwkeurig kijken, overtekenen, in kaart brengen van een situatie of een element tot je volledig begrijpt hoe het in elkaar zit. Hiervoor moet je op de hoogte zijn van de oude technieken, materialen en ambachten. Anderzijds moet je tegelijkertijd kennis hebben van de meest moderne technologieën om een restauratievraagstuk te ontwarren. Kennis van ambacht en een ambachtelijke benadering is dus noodzakelijk voor meesterschap in het geval van restauratie. Wat boeiend is dat ondanks de doorgedreven methodiek vertrekkend van eenzelfde gegeven toch elke *meester* tot een ander resultaat zal komen.

Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher architecten

Het meesterschap van de uitvoerenden en de theoretische beheersing van het praktische ambacht van de architect is een prachtige combinatie die tot goede architectuur kan leiden, maar er is in mijn ogen geen noodzakelijk verband. Er is ook meesterlijke architectuur mogelijk die op andere manier kwaliteit bereikt. En andersom betekent een meesterlijke uitvoering niet noodzakelijkerwijs dat de ruimten goed zijn. Ik heb me altijd verzet tegen de het exclusieve karakter van bv Zwitserse architecten waar meesterschap zonder meesterlijke uitvoering ondenkbaar lijkt.

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester

Deze vraag sluit mooi aan op mijn vorige antwoord. Het ambachtelijke van het werk van Dieste is overduidelijk. En ik denk dat de synthese van conceptuele arbeid èn het concrete maken cruciaal is. Architecten hebben de kwalijke reputatie dat ze weliswaar creatieve dingen bedenken die niet te maken zijn en niet te betalen zijn, misschien net omdat ze te vaak enkel op het concept - het gedroomde idee - focussen en niet op de maakbaarheid. Een architect zal de krijtlijnen van het maken enkel ervaren als beperkingen als hij 'vecht' met maakbaarheid. Als je het maken beheerst en goed kent, dan liggen ook daar heel wat interessante inspiratiebronnen voor het ontwerpen... Architecten moeten aanvaarden dat ze een hybride taak hebben die bij wijze van spreken neerkomt op het maken van waterdichte betaalbare poëzie...

aNNo architecten

Ambacht (of vakmanschap) in de architectuur associëren we toch ook met de attitude van hard werken, trial & error, oefening & tijd, geduld & perfectie,… Een idee is immers zelden vanaf de eerste schets volmaakt. Het vraagt richting, bijsturing en overpeinsing. In die zin is ambacht onontbeerlijk om meesterschap te bereiken.

Wim Goes

Wim Goes Architectuur

Al is de hand leesbaar in ambacht, het eindresultaat is gedefinieerd. Meesterschap in Kunst en Architectuur ontstijgt ambacht en methodologie bij de gratie van de beslissing tot het neerleggen van de borstel, de beitel of de pen. Met andere woorden, de beslissing waar en wanneer het maken ophoudt.

In het huidige architectuuronderwijs is er een herop-waardering van het ambacht. Diverse Scandinavische landen en Zwitserland

zijn koplopers in het invoeren van werk-ateliers en opleidin-gen inherent aan materialenkennis en -eigenschappen. Het vroegere Bauhaus-model stond een vervlochten samenwerking tussen kunst, architectuur en ambacht voor. Wat vind je van het architectuuronderwijs in België op het vlak van opleiding tot het

verwerven van meesterschap? Vind je er een evenwichtige houding theorie-praktijk-ambacht terug? Heb je suggesties of een droom?

Wim Goes

Wim Goes Architectuur

Deze zomer bouwde ik samen met architectuurstudenten van de Victoria University in Wellington (Nieuw-Zeeland) een tentoonstellingspaviljoen.

Het werkatelier (20% van de schoolopervlakte) werd een laboratorium om het paviljoen te ontwerpen én te maken. Het ontwerp werd gekalibreerd met de schoonheid, rijkdom en de logica van het maken (en hoe maken kennis genereert).

De verhouding tussen maken en theorie is een kernvoorwaarde in Kunst en Architectuur.

Daarom vragen theorie en praktijk om een (specifieke) validatie. Dan geeft het zin aan bijvoorbeeld een werkatelier, bibliotheek of tentoonstellingsruimte…

Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher architecten

Ik ben uit nieuwsgierigheid gaan lesgeven op St Lucas maar moet vaststellen dat het overbrengen en toepassen van technische, constructieve kennis feitelijk amper deel uitmaken van de opleiding. Ik merk wel dat er veel belangstelling is van de studenten maar die gaat niet veel verder dan het bereiken van een beeld (waardoor constructie veelal synoniem is aan heel veel houten balkjes). Ik ben echter steeds weer enorm onder de indruk van de vaardigheden van sommige jonge mensen in Vlaanderen die ze kennelijk in heel korte tijd na hun studie opdoen bij goede bureaus zodra ze beginnen met hun stage. Hun aanwezigheid op de werf vanaf het begin van hun professionele loopbaan en hun verantwoordelijkheid die ze zelfs

zonder ervaring moeten dragen vormen kennelijk een waardevolle leerschool. Deze leerschool, en waarschijnlijk daarmee de leerling- meester- verhouding liggen in mijn ogen direct ten grondslag aan het meesterschap in Vlaanderen. Dat betekent echter ook dat het *meesterschap* vaak gebonden is aan conventies op de bouw en zich binnen het *gewone* repertoire aan technieken en materialen situeert- en dat is dan ook weer typisch Vlaams.

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester

Ik heb de indruk dat de opleiding van de architect begint te falen. De kennis-inhoud is de laatste 40 jaar enorm gestegen, maar de opleiding is niet langer geworden, integendeel, het aantal lesuren is gedaald. Hierdoor wordt het voor architecten steeds moeilijker om nog de kennis van een generalist op te bouwen. Tegelijk kennis hebben over ontwerpen, architectuurtheorie en geschiedenis, stabiliteit, technieken, psychologie van de gebouwde omgeving, sociologie en antropologie van de stad, landschapsontwerp, stedenbouw... en dat alles kaderen in een brede culturele basis... dat zie ik niet meer lukken binnen één bachelor-mastercyclus. Misschien moeten we denken aan een tweede master, al dan niet verplicht, als middel om deze lacune op te vullen? Een stevige dosis *ambacht* zou dan ook meegenomen kunnen worden. Architectuur is de mooiste toegepaste wetenschap die er bestaat, en net die toepassing geraakt in de opleiding steeds meer in de verdrukking. Let wel, daarmee bedoel ik iets totaal anders dan de stage. Focussen op het ambacht hoort thuis in de opleiding; maar aangezien nog slechts 30% van de afgestudeerden echt zelf architect wordt denk ik dat de stage best blijft waar ze is: nà de opleiding. Architectuurscholen leiden op tot een kennisinhoud die kan dienen voor heel wat beroepen; de stage leidt slechts tot één beroep.

aNNo architecten

De steeds verder uitdijende normen, attesten, markeringen, certificaten, … hebben geleid tot een sterke insnoering van de architectuurvrijheid. Zeker tot een verschraling van specifieke kennis en kunde. Weinig kritische zelfreflectie bij het toepassen van deze normen en technische voorlichtingen. Het Bauhaus-model voor onderwijs als plek voor een herwonnen vrijheidsdenken, over de grenzen van architectuur-kunst-ambacht heen, lijkt ons daarom wel een mooie droom. Onderwijs als katalysator voor vindingrijkheid, fantasie en kritisch ontwerpen. Skills die voor afgestudeerden vele malen belangrijker zijn dan de perfecte technische kennis van bouwnormen en wetten. Dat laatste kan je vrij eenvoudig leren door zelfstudie, dat eerste vraagt letterlijk scholing.

Kies een sprekend beeld of een treffend citaat dat *meesterschap* verbeeldt of verwoordt.

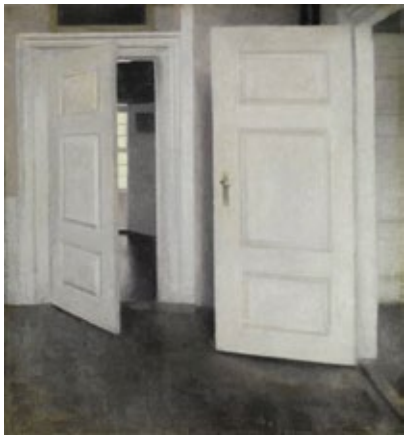
Mechthild Stuhlmacher

Korteknie Stuhlmacher architecten

Adam Caruso in OASE 45/46 over Sigurd Lewerentz, 1997:
“Ik heb maar een paar gebouwen gezien die ik nagenoeg perfect vind. Ze onderscheiden zich door de meesterlijke beheersing van het bouwen. Dit heeft niets te maken met het tentoonspreiden van virtuositeit, maar komt voort uit het existentiële karakter waarvan deze gebouwen tot in de poriën doordrongen zijn. In het algemeen is dit karakter onlosmakelijk verbonden met dat van de betreffende architect, niet volgens het conventionele idee van de kunstenaar als genie en het kunstwerk als zijn geniale schepping, maar als resultaat van een geheel verinnerlijkte, synthetische werkwijze waarbij de manier van bouwen en de thematische intentie samenvallen.”
of mooier nog in het originele Engels:
“I have been to a very small number of buildings that are almost perfect. They are characterised by a mastery of the act of building that has nothing to do with displays of virtuosity and everything to do with an all pervasive, existential character that fills their every pore. This character is usually indistinguishable from that of their architect, not in the conventional manner of the artist-genius and the work of art, but as a result of a completely internalised, synthetic way of working where issues of construction and thematic intent become one. (…)”

Tania Vandenbussche en Els Claessens

ECTV

Vilhelm Hammershøi, White Doors, 1899

Leo Van Broeck

Vlaams Bouwmeester

Hiernaast twee foto's van Pierre Gonnord, een fotograaf die met zijn opname en belichting zodanig werkt dat zijn foto's lijken op klassiek geschilderde portretten. Indrukkend meesterschap.

Shendy Gardin

Triënnale Brugge 2018

Diller + Scofidio, The withDrawing Room, 1987

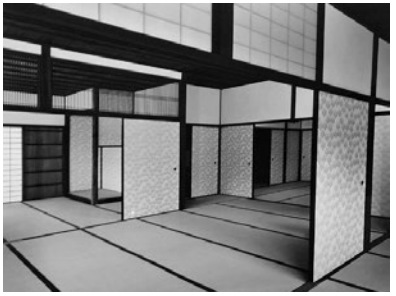
aNNo architecten

Het volgende citaat van Charles Eames vat kernachtig de voorwaarde samen voor meesterschap: “take your pleasure seriously”. Vrij vertaald: zonder stielplezier, geen creativiteit en geen meesterschap. Bij aNNo nemen we Eames advies dan ook heel serieus;-)

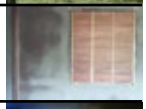
Hera Van Sande

“The Katsura Villa and its gardens represent the highest form of Japanese genius for creating architectural space of truly human scale. Here spirit has triumphed over matter. Greatness of conception is expressed by means of utter simplicity, the intangible by the tangible. The timeless modernity of this prototype of the Japanese residence is striking: outdoors and indoors the building and the garden are one continuous space composition; a sequence of interior spaces suggests unlimited flexibility by sliding walls and windows, no static spaces, no symmetry, no center focus. Space – here the only medium of artistic stimulation – appears to be magically floating. This is the lofty abode of man in equilibrium, in serenity.”

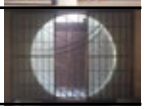
Gropius, Walter. *Architecture in Japan*. Perspecta, vol. 3, 1955, pp. 8-21, 79-80.

Kalender

vr 02.02	LEZING GENT	**Intensive Care** Over meesterschap in Vlaanderen	
	EVENT Gent	**Nieuwjaarsdrink** Opening themajaar meesterschap	
….02	EVENT GENT	**An Architectural Anthology** Boekvoorstelling oeuvre Robbrecht en Daem	
wo 28.02	LEZING WAASMUNSTER	**Dom Hans van der Laan** Het maken van de architectonische ruimte	
03.03 — 17.03	REIS	**Japan** Naar het land van de rijzende zon	
do 22.03	LEZING GENT	**Tijd en ruimte in Japan: MA** Over traditie en meesterschap	
31.03 — 14.04	REIS	**Japan** Naar het land van de rijzende zon	
do 03.05	DEBAT BRUGGE	**Liquid City 1** Gesprek over het werk van Zygmunt Bauman	
zo 13.05	LEZING BRUGGE	**De Burg: lokroep van de muze** Festival van de polyfonie	
do 17.05	LEZING GENT	**The moment before the moment** Over het werk van Wim Goes Architectuur	
ma 28.05	PERFORMANCE BRUGGE	**Liquid City 2** The Golden Snail Opera	
do 31.05	GESPREK BRUGGE	**Liquid City 3:** Architecture de l'errance	

Werkjaar 2018

wo 16.06	LEZING OP LOCATIE	**De stille beleving van de buitenruimte** Over het werk van Andy Malengier	
do 05.07	LEZING BRUGGE	**Liquid City 4** URB EGG	
do 30.08	LEZING BRUGGE	**Liquid City 5** House of Time	
do 06.09	LEZINGEN GENT	**Open Monumentendag** Restauratie en meesterschap	
zo 16.09	LEZING BRUGGE	**Liquid City 6** MFS III — Minne Floating School	
do 27.09	LEZING BRUSSEL	**PechaKucha#5** Interieurvormgevers en meubelmakers	
do 18.10	LEZINGEN KORTRIJK	**Jonge Architecten#5 in Kortrijk**	
27.10 — 10.11	REIS	**Japan** Naar het land van de rijzende zon	
za 17.11	SYMPOSIUM GENT	**Wonen op drift** Psychoanalyse en architectuur	
zo 18.11	EVENT GENT	**Kunstendag voor kinderen**	
vr 23.11	LEZING BRUGGE	**Kosmos: Sonificatie van de ruimte** Le Corbusier, Varèse, Xenakis en le poème électronique	
do 29.11	LEZING OP LOCATIE	**Tussen ruimte plan** Over het werk van Els Claessens en Tania Vandenbussche	

Colofon

ARCHIPEL

Dracenastraat 33
9000 Gent
info@archipelvzw.be
www.archipelvzw.be

VOORZITTER
Bruno Vanbesien

ZAKELIJK LEIDER
Wim Supply

ARTISTIEK LEIDER
Hera Van Sande

SECRETARIAAT
Martine Pollier
Tempelhof 21
8000 Brugge

RAAD VAN BESTUUR
Sigrid Decramer
Annemie Demeulemeester
Arnout Fonck
Marc Felix
Eva Lo
Frederik Tomme
Bruno Vanbesien
Géry Vandenabeele
Joost Vanhove

ALGEMENE VERGADERING
Frederik Ampe
Ignace Berten
Filip Canfyn
Koen Cappon
Philip Cardinael
Matthias Decleer
Roland Decorte
Anne Decruy
Dirk Demeyer
Thomas Depreytere
Patrick Derycker
Lisa Devisscher
Franky Devos
Pieter Dosse
Miek Goossens
Matthias Hemelsoet
Peter Lacoere
Katrien Laporte
Dominique Pieters
Lies Trybou
Jeroen Vanacker
Philippe Vierin

SAMENSTELLING
Hera Van Sande

EINDREDACTIE
Wim Supply
Hera Van Sande

GRAFISCH ONTWERP
Ronny en Johny.be

V.U.
Bruno Vanbesien

DATUM UITGAVE
01/2018

Sponsors

Vlaanderen verbeelding werkt

Wienerberger

vola

niko
Illuminating ideas.

Partners

UNIVERSITEIT GENT

KU LEUVEN FACULTEIT ARCHITECTUUR

sogent

LEIE DAL

Biennale INTERIEUR 2016

KUNSTENCENTRUM BUDA

ORDE VAN ARCHITECTEN
VLAAMSE RAAD

design regio kortrijk

west-vlaanderen
de gedreven provincie

CONCERTGEBOUW

we are
the next generation
WEEK VAN HET ONTWERPEN

Design museum Gent

gent: zoveel stad

OOST ENDE WERFT

TEAM VLAAMS BOUWMEESTER

OPEN MONUMENTENDAG VLAANDEREN

COPYRIGHT
pag.
01 Jeroen Verrecht
03 Korteknie Stuhlmacher Architecten
04 Thomas Hick
05 Jeroen Verrecht
Hera Van Sande
06 Raumlabor
Samuel Sánchez
07 Coll. Frac Centre-Val de Loire
Donation Ettore Sottsass
08 selgascano architects
Raumlabor
09 Iwan Baan
10 Kristien Daem
Andy Malengier
11 Callebaut architecten
Jan de Moffarts architecten
12 aNNo architecten
13 AVDK architecten
Kunlé Adeyemi
14 Edgard Varèse
Hilde D'haeyere
18 Kristien Daem
20 Jeroen Verrecht
22 Hera Van Sande
25 Samuel Sánchez
26 Arnout Fonck
28 Filip Dujardin
32 Philippe Magnon – Coll. Frac Centre-Val de Loire
34 Andy Malengier
36 selgascano
38 Raumlabor
40 aNNo architecten
42 Kunlé Adeyemi
44 Edgar Varèse
46 Hilde D'Haeyere

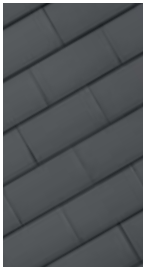
Bellus keramische lei:

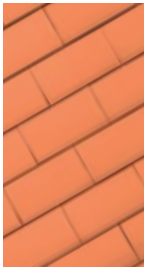
Superlichtgewicht
Supermooi
Superfijn.

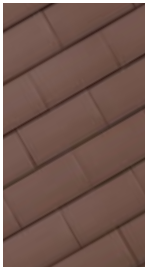
Architect Erik Maeyaert, Diksmuide

Koramic

Er bestaat geen fijnere of lichtere keramische lei dan de Bellus van Wienerberger. Dankzij haar hedendaagse lijn oogt uw dak heel strak. Als kwaliteitsvol en oogstrelend alternatief voor leien of dakpannen in nieuwbouw én renovatie, is de Bellus naast antraciet mat nu ook verkrijgbaar in de kleuren natuurrood en terra bruin.

Ontdek Bellus in onze showrooms in Londerzeel of Kortrijk.
Of vraag uw brochure aan via **info@wienerberger.be**.

www.wienerberger.be

Wienerberger

PORCELANOSA

Grupo

wand- en vloertegels met oog voor design

PORCELANOSA BELGIUM
Theofiel de Biestraat 8
2220 Heist-op-den-Berg
Belgium

Tel: +32 15 25 33 66
Fax: +32 15 25 33 67
Mail: info@porcelanosa.be
Web: www.porcelanosa.com

Trendafwerking: Niko Pure dark bamboo

Nieuw, donker, exotisch en luxueus

Op zoek naar een nieuwe afwerking? Niko Pure dark bamboo past perfect bij de nieuwste interieurtrends: donker, exotisch en luxueus. De afdekplaat is gemaakt van echte, duurzame bamboe en met de hand bewerkt. Begin 2018 wordt ze gelanceerd in twee varianten: on gold en on anthracite.

Bij Niko volgen we interieurtrends op de voet: we gaan op zoek naar nieuwe trends in binnen- en buitenland, voeren studies uit, werken samen met trendbureaus en hebben ons eigen designteam. Ontdek al onze afwerkingen bij jou thuis. Download de Switch Niko app in de App Store of Google Play. De contrastafbeelding vind je op **www.niko.eu/switch-niko-app.**

www.niko.eu

niko
Illuminating ideas.

PA-829-01

Timeless design

VOLA combines function and beauty, in a rich palette of high quality materials. The purity of the curve is exemplified by the flowing lines of the 590 one-handle mixer.

VOLA Studio
Tour & Taxis
Havenlaan 86C
1000-Bruxelles
Tel.: 02 465 96 00
sales@vola.be
www.vola.be

cahier

Cahier is een periodieke publicatie van Archipel.

Archipel is passie voor hedendaagse architectuur.

info@archipelvzw.be
www.archipelvzw.be

ARCHIPEL